

УДК 349.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.47>

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Заболотна Н.Я.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-7921-3994
e-mail: natalya.y.zabolotna@lpnu.ua*

Заболотна Н.Я. Поняття та ознаки зобов'язальних відносин у цивільному праві України.

У статті надається загальне поняття та з'ясовується сутність зобов'язань у цивільному праві як правовідносин, юридична сутність яких проявляється у взаємовідносинах кредитора та боржника. Наводиться легальне визначення зобов'язання в якому розкрито сутність зобов'язальних правовідносин та характерні риси цього правового явища, та приклади наукових визначень в яких відображено найістотніші, з точки зору того чи іншого дослідника, ознаки, що дозволяють відмежувати поняття цивільного зобов'язання від суміжних. Зроблено висновок, що зобов'язання як один з основних інститутів цивільного права та важливий чинник стабілізації цивільного обороту в цілому, є складним правовим явищем, що опосередковує процес переміщення матеріальних і нематеріальних благ від однієї особи до іншої. Зобов'язання являє собою правовідношення, зміст якого становлять певні, кореспондуючі одне одному суб'єктивні права та обов'язки його учасників. Підкреслено, що, оскільки зобов'язальні правовідносини є одними з видів цивільних правовідносин, вони мають усі ознаки останніх. Водночас, зобов'язальні правовідносини характеризуються і специфічними ознаками, що дозволяють виокремити їх із загальної сукупності цивільних правовідносин і, зокрема, відмежувати від речових правовідносин. Аналіз існуючих у наукових джерелах класифікацій специфічних ознак зобов'язальних правовідносин, дає можливість їх узагальнити та виокремити наступні: наявність конкретних суб'єктів зобов'язального відношення – кредитора, якому належить право вимоги, та боржника, який повинен вчинити певну дію (або утриматись від її вчинення) на вимогу кредитора; предметом зобов'язання є дії боржника, а об'єктом – те на, що спрямовані такі дії; зобов'язання створюється лише для учасників такого правовідношення; зобов'язання має виконуватися належним чином та у належному місці; наявність майнового або немайнового інтересу у суб'єктів зобов'язання; настання відповідальності за порушення зобов'язання. Зобов'язальні правовідносини є відносними, динамічними, мають чітко визначений склад суб'єктів, мають специфічний об'єкт та предмет, особливий зміст та застосування особливих способів примусу до порушника при порушенні зобов'язання.

Ключові слова: цивільне право, зобов'язальне право, зобов'язання, зобов'язальні правовідносини, цивільний оборот, кредитор, боржник, матеріальні і нематеріальні блага.

Zabolotna N.Y. Concept and signs of obligatory relations in civil law of Ukraine.

The article provides a general concept and clarifies the essence of obligations in civil law as a legal relationship, the legal essence of which is manifested in the relationship between the creditor and the debtor. A legal definition of an obligation is given, which reveals the essence of the binding legal relationship and the characteristic features of this legal phenomenon, and examples of scientific definitions that reflect the most significant, from the point of view of one or another researcher, signs that allow distinguishing the concept of civil obligation from related. It was concluded that obligations, as one of the main institutions of civil law and an important factor in the stabilization of civil turnover

in general, is a complex legal phenomenon that mediates the process of moving material and immaterial goods from one person to another. An obligation is a legal relationship, the content of which consists of certain subjective rights and obligations of its participants that correspond to each other. It is emphasized that since binding legal relations are one of the types of civil legal relations, they have all the features of the latter. At the same time, binding legal relations are also characterized by specific features that allow them to be distinguished from the general set of civil legal relations and, in particular, to be distinguished from real legal relations. The analysis of classifications of specific features of binding legal relations existing in scientific sources makes it possible to generalize them and distinguish the following: the presence of specific subjects of binding relations - the creditor, who has the right to claim, and the debtor, who must perform a certain action (or refrain from its execution) at the request of the creditor; the subject of the obligation is the actions of the debtor, and the object is what such actions are aimed at; the obligation is created only for the participants of such a legal relationship; the obligation must be performed properly and in the proper place; the presence of a property or non-property interest in the subjects of the obligation; liability for breach of obligation. Obligatory legal relationships are relative, dynamic, have a clearly defined composition of subjects, have a specific object and subject, special content and the application of special methods of coercion to the violator in case of violation of the obligation.

Key words: civil law, obligation law, obligation, obligation legal relations, civil turnover, creditor, debtor, tangible and intangible goods.

Постановка проблеми. Зобов'язання є однією із ключових цивільно-правових категорій, що зумовлює увагу до них як з боку законодавців (у ЦК України зобов'язанням присвячена спеціальна книга п'ята «Зобов'язальне право», яка займає майже половини обсягу Кодексу), так і науковців [6, с. 22].

Зобов'язання як юридична конструкція була відома ще римському приватному праву, де зобов'язальне право хоч і не одержало такого юридичного обґрунтування як інститут речового права, але закладені правові підвалини того періоду і нині використовуються у правовій системі України та цивілістичній доктрині [17, с. 11].

В. Слома, досліджуючи походження зобов'язань у давні часи, відмічає, що «примітивне зобов'язання уявлялось як певний суто особистий зв'язок між кредитором і боржником, в силу якого останній є відповідальним «приреченим» перед першим. Ідея «боргу» зникла в ідеї відповідальності. Ідея майнового стягнення не була властива цій стадії зобов'язальних відносин: заволодіння особою боржника при неспроможності було не тільки засобом для спонукання його до виконання; воно було самостійним здійсненням тієї особистої «приреченості», яка складала основний зміст будь-якого зобов'язання того часу» [14, с. 123-124]. Цитований автор наголошує, що подальший розвиток зобов'язальних відносин відбувався у різних народів по-різному, але загальний напрямок цього розвитку полягав у поступовому послабленні, а згодом і повному знищенні особистої відповідальності боржника [14, с. 124].

В українському цивільному праві поняття зобов'язання традиційно розглядається через категорію правовідношення (зобов'язальних правовідносин), сформульованого вітчизняним законодавством і юридичною наукою [4, с. 202].

Вироблені розробниками ЦК на ґрунті класичних цивілістичних доктрин засадничі конструкції національного права зобов'язань витримали випробування часом, довели свою життєздатність і наразі залишаються фактично незмінними, попри усі буремні події вітчизняного політичного життя (не говорячи вже про події останніх двох років) [8].

Однак, незважаючи на всі наукові досягнення, позиція щодо розуміння поняття та сутності цивільно-правових зобов'язань до кінця залишається не сформованою [15, с. 72].

Проте, стрімкий розвиток суспільного життя ставить перед вченими нові завдання щодо перегляду усталених підходів до тих чи інших правових явищ, висуваючи проблеми правового регулювання в новому аспекті. Тож, як слушно відмічає П. Федосєєв, основне завдання, яке сьогодні постає перед українськими юристами-науковцями, полягає в постійній роботі над удосконаленням права, адже економічне, соціальне оновлення суспільства в процесі побудови правової держави зумовлює потребу у впровадженні європейської методології зобов'язального права, яка полягає в необхідності поєднання нових і вже відомих ефективно діючих зобов'язально-правових конструкцій, які відображають сучасну соціальну реальність світу [15, с. 71].

Метою статті є розгляд законодавчих та наукових джерел щодо визначення поняття цивільно-правового зобов'язання та характерних ознак зобов'язальних правовідносин у цивільному праві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій проблемних питань цивільно-правових зобов'язань були предметом дослідження таких науковців, як: Н.Ю. Голубєва, С.Д. Гринько, О.В. Дзера, Ж.В. Завальна, Т.С. Ківалова, Н.С. Кузнєцова, Р.А. Майданик, В.М. Слома, Є.О. Харитонов та ін.

Виклад основного матеріалу. Зобов'язальне право займає одне з провідних місць у системі цивільного права в Україні, оскільки встановлює основні принципи майнового обігу між фізичними та юридичними особами у державі [11, с. 22].

Зобов'язання є класичною цивільно-правовою категорією, яка поширюється переважно на сферу цивільно-правового обігу майнових благ, що виключає або обмежує використання зобов'язання в немайнових цивільних і публічних правовідносинах [4, с. 203].

Як слушно зазначає М. Пленюк, «осмислення будь-якого наукового явища відбувається в рамках уже сформованих понять і пізнавальних підходів. Не є винятком й сфера зобов'язального права, адже зобов'язальне право як сукупність правових норм, що регулюють оборот матеріальних благ і цивільних прав у суспільстві, менше ніж інші норми зазнали істотних змін у процесі кодифікації. Принаймні такого висновку можна дійти з огляду на загальні положення про зобов'язання» [10, с. 170].

Легальне визначення зобов'язання міститься у ст. 509 ЦК України, відповідно до якої зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [16].

В. Саксонов підкреслює, що ключовим словом у визначенні поняття зобов'язання, закріпленому в ст. 509 ЦК України, є «правовідношення» (не «правовідносини») [12, с. 697]. Тому, вважає автор, «у ст. 509 ЦК України зобов'язання визначається як правовий зв'язок між двома суб'єктами (сторонами), що має односторонню спрямованість: на одну сторону зобов'язання покладається обов'язок вчинити певну дію чи утриматися від її здійснення, іншій стороні зобов'язання надається право, що кореспондує обов'язку першої» [12, с. 697]. В. Саксонов стверджує, що таке визначення «правильно розкриває сутність зобов'язання, адже зобов'язання (як правовідношення) завжди є одностороннім юридичним зв'язком, у якому одна його сторона має виключне право, а інша несе відповідний обов'язок» [12, с. 697].

Аналізуючи законодавчу дефініцію «зобов'язання», А. Богданець робить висновок про те, що, в ньому розкрита сутність зобов'язальних правовідносин, характерні його риси, що є важливим підґрунтям для подальших наукових досліджень зазначеного правового явища [1, с. 74].

М. Сібільов вважає, що легальне визначення зобов'язання видається цілком прийнятним, оскільки, з одного боку, воно містить усі ознаки цього правового явища і ні в кого не може виникати сумнів щодо його галузевої належності хоча б через те, що це визначення є невід'ємною частиною ЦК, а з іншого — надає можливість у межах цивільних правовідносин відобразити особливості зобов'язань саме як їх специфічного виду (їх майновий та відносний характер, покликаність боржника до активних дій, можливість уповноваженого суб'єкта (кредитора) вимагати певної поведінки від зобов'язаного суб'єкта (боржника) [13, с. 415].

Отже, законодавча дефініція «зобов'язання» на сьогодні не викликає особливих запитань, проте під впливом європейської інтеграції та інтернаціоналізації права потребує певного удосконалення. Адже критерії відмежування зобов'язань від інших подібних категорій цивільних правовідносин (корпоративних, реституційних тощо) залишаються дискусійними [10, с. 170].

В доктрині цивільного права вченими пропонуються різні визначення поняття зобов'язання, в яких відображено найістотніші, з точки зору того чи іншого дослідника, ознаки, що дозволяють відмежувати поняття цивільного зобов'язання від суміжних.

Так, Н. Голубєва обґрунтовує розуміння цивільного зобов'язання як динамічного цивільного правовідношення, що опосередковує переміщення матеріальних і нематеріальних благ у цивільному обороті, в якому боржник зобов'язаний учинити на користь кредитора певну дію (дії) майнового або немайнового характеру чи утриматися від певної дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (обов'язків), або обидві сторони виступають щодо одна однієї кредиторами (відносно прав) і боржниками (відносно обов'язків) [2, с. 5].

При цьому Н. Голубева вважає, що дія, яку зобов'язаний учинити кредитор, має бути: 1) здійсненою (можливою фізично); 2) юридично можливою чи правомірною; 3) мати цінність для кредитора, тобто кредитор має мати в її здійсненні інтерес (майновий чи/та немайновий); 4) достатньо визначеною [2, с. 7]. А акти утримання від дії спрямовані на: більшу ефективність та зручність використання певної речі; створення можливості користування річчю; утримання від користування річчю чи використання цього майна у своєму інтересі (перевізник і зберігач не мають права користуватися переданим їм для виконання договору майном); побудовання ефективних конкурентних відносин (утримання від конкуренції, утримання від укладення договору комісії з іншими особами) [2, с. 7].

На думку Ж. Завальної, зобов'язання – це такий стан правової дійсності, у якому зобов'язана особа на вимогу управленої особи повинна здійснити певну дію чи утриматись від такої [5, с. 150].

Х. Горецька і С. Фіцик вважають, що зобов'язання як теоретико-правова категорія становить сутність врегульованих нормами права суспільних відносин між суб'єктами, які виникають, змінюються і припиняються по відношенню до майнових і немайнових об'єктів, внаслідок чого у однієї зі сторін виникає обов'язок вчинити певні дії чи утриматись від їх вчинення, при цьому невиконання цього обов'язку є підставою для застосування засобів юридичної відповідальності [3, с. 91].

Отже, як зазначає Т. Жагорнікова, зобов'язання являє собою правовідношення, зміст якого становлять певні, кореспондуючі одне одному суб'єктивні права та обов'язки його учасників. Зобов'язання завжди встановлюється з певною (тобто конкретно визначеною) особою і тому носить відносний, а не абсолютний характер. [4, с. 202].

Загальновідомо, що зобов'язальні правовідносини є лише певною складовою частиною усієї системи цивільних правовідносин, зміст і правова природа яких є надзвичайно складною [17, с. 12]. Оскільки зобов'язальні правовідносини є одними з видів цивільних правовідносин, вони мають усі ознаки останніх. Водночас, як вказують Г. Яновицька, В. Кучер та інші науковці, вони характеризуються і специфічними ознаками, що дозволяють виокремити їх із загальної сукупності цивільних правовідносин і, зокрема, відмежувати від речових правовідносин, а саме: за своїм змістом зобов'язальні правовідносини опосередковують динаміку цивільних правовідносин; зобов'язальні правовідносини є відносними правовідносинами, які характеризуються чітко визначеним персоніфікованим складом суб'єктів; здебільшого, зобов'язання є майновими цивільними правовідносинами, оскільки опосередковують процес переміщення, як правило майна або інших майнових результатів; у зобов'язальних правовідносинах юридичний об'єкт полягає у вчиненні активних дій зобов'язаних осіб (на відміну від речових правовідносин, у яких юридичним об'єктом є їх пасивна поведінка) [17, с. 12].

Схожі специфічні ознаки зобов'язання як цивільного правовідношення наводить і Н. Голубева, вважаючи, що цивільне правовідношення: 1) в основному опосередковує процес переміщення благ; 2) завжди встановлюється з конкретним суб'єктом; 3) містить, як правило, обов'язок учинити певні активні дії, але може включати й пасивні дії, в окремих випадках - включати тільки пасивні дії; 4) не створює обов'язків для осіб, які не беруть участі в них як сторони; 5) має специфічний об'єкт та предмет; 6) має специфіку змісту суб'єктивного зобов'язального права, який завжди є правом не на свої власні, а на чужі дії (боржника); 7) має особливий зміст (право вимоги та борг); 8) встановлюється, як правило, на певний або визначений термін, тобто з розрахунку на подальше припинення; 9) передбачає застосування особливих способів примусу до порушника при порушенні зобов'язання. [2, с. 7]

Власне бачення ознак зобов'язальних правовідносин має й Т. Ківалова, котра зазначає, що, будучи цивільними правовідносинами і маючи усі загальні властивості останніх, зобов'язання відрізняються від інших цивільних правовідносин (зокрема, від речових) низкою ознак, притаманних тільки їм. З врахуванням зазначеного, на думку авторки, варто відзначити такі властивості зобов'язальних правовідносин: 1) зобов'язання опосередковують динаміку цивільного обігу. Натомість, речові правовідносини – це його статика; 2) сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор – особа, якій належить право вимоги, і боржник — особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. Цим зобов'язання, як відносні правовідносини, відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протистоїть не конкретне коло зобов'язаних осіб, а невизначена їх кількість, яку можна охарактеризувати як «усі й кожен»; 3) зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи

(ст. 511 ЦК України). Разом із тим зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 636 ЦК України); 4) об'єктом зобов'язання є певна поведінка боржника. Це можуть бути дії, пов'язані з передачею майна, виконанням робіт тощо, або, навпаки, утримання від здійснення дій, у той час як об'єктами речових правовідносин є речі. Від об'єкта зобов'язання відрізняють предмет зобов'язання. Якщо об'єкт – це певна поведінка його учасників, то предмет – ті речі або майно, нематеріальні блага, відносно яких існує інтерес учасників цих правовідносин; 5) зміст зобов'язальних правовідносин становлять право вимоги (активна поведінка) кредитора і відповідний цій вимозі обов'язок активної або пасивної поведінки боржника; 6) здійснення суб'єктивного права кредитора у зобов'язальних правовідносинах можливе тільки у разі виконання боржником дій (або утримання від дій), що становлять його обов'язок, тоді як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, не звертаючись по допомогу до інших осіб [6, с. 24].

Як зазначає К. Малигіна, зобов'язання є динамічними правовідносинами, оскільки опосередковують переміщення матеріальних цінностей між суб'єктами цивільного права на відміну, наприклад, від відносин власності, які визначають приналежність майнових цінностей якійсь особі. Боржник у зобов'язанні повинен вчинити на користь кредитора певну дію або утриматися від вчинення дії. По-друге, на думку авторки, зобов'язання є переважно майновими відносинами, оскільки особисті немайнові права особи є невідчужуваними та не можуть переміщуватися. По-третє, у зобов'язальних відносинах є завжди визначений суб'єктний склад. У зобов'язанні завжди є боржник і кредитор. Навіть якщо зобов'язання виникає із порушення абсолютного права (наприклад, зобов'язання із завдання шкоди), після настання підстави виникнення зобов'язання його суб'єктний склад буде визначеним [7].

На динаміці зобов'язального правовідношення, що пов'язана з юридичними фактами від моменту свого виникнення і до моменту припинення, які у більшості віддалені один від одного у часі і просторі і етапами єдиного процесу розвитку правовідношення, наголошує й С. Панченко, котрий вказує, що «за загальним правилом динаміка договірної зобов'язання розкривається через виникнення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків» [9, с. 206]. Автор пропонує принципи здійснення цивільних прав у договірних зобов'язаннях класифікувати залежно від стадій динаміки цивільних прав у договірних зобов'язаннях: 1) виникнення договірної зобов'язання; 2) зміна договірної зобов'язання; 3) припинення, а також 4) реалізація прав у договірному зобов'язанні; 5) поновлення договірної зобов'язання; 6) призупинення; 7) охорона та захист прав [9, с. 206].

Характеризуючи категорію зобов'язання, Ж. Завальна встановлює, що ця категорія має загальноправовий характер, а також сприймається як правовідносини, які мають вирізняльні ознаки, як-от: 1) суб'єктами зобов'язань є зобов'язана особа та управомочена особа. Зобов'язаною та управомоченою особами можуть бути суб'єкти як приватного, так і публічного права; 2) наявність суб'єктивного права – виставлення вимоги в управомоченій особі; 3) правосуб'єктність осіб повністю або в частині є формально рівною; 4) предметом зобов'язання є дії майнового та немайнового характеру [5, с. 149].

Отже, загальними ознаками цивільного зобов'язання, на думку М. Ромась, є: 1) наявність кредитора, якому належить право вимоги, та боржника, який повинен вчинити певну дію (або утриматись від її вчинення) на вимогу кредитора; 2) предметом зобов'язання є дії боржника, а об'єктом – те на, що спрямовані такі дії; 3) зобов'язання створюється лише для учасників такого правовідношення; 4) зобов'язання має виконуватися належним чином та у належному місці; 5) наявність майнового або немайнового інтересу у суб'єктів зобов'язання; 6) настання відповідальності за порушення зобов'язання [11, с. 24].

Висновки. Таким чином, розглянувши законодавчі та наукові джерела щодо визначення поняття цивільно-правового зобов'язання та характерних ознак зобов'язальних правовідносин у цивільному праві, можна зробити висновки, що зобов'язання як один з основних інститутів цивільного права та важливий чинник стабілізації цивільного обороту в цілому, є складним правовим явищем, що опосередковує процес переміщення матеріальних і нематеріальних благ від однієї особи до іншої. За своєю правовою сутністю зобов'язання є правовідношенням, у якому зобов'язана особа на вимогу управленої особи повинна здійснити певну дію чи утриматись від такої дії.

Маючи усі ознаки цивільних правовідносин, зобов'язальні правовідносини характеризуються й специфічними ознаками, що дозволяють виокремити їх із загальної сукупності цивільних пра-

вовідносин і, зокрема, відмежувати від речових правовідносин. Зобов'язальні правовідносини є відносними, динамічними, мають чітко визначений склад суб'єктів, мають специфічний об'єкт та предмет, особливий зміст та застосування особливих способів примусу до порушника при порушенні зобов'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Богданець А.В. Об'єкт зобов'язання як теоретико-правова категорія. *Київський часопис права*. 2021. № 2. С. 72–77.
2. Голубєва Н.Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: автореф. дис....д-ра юрид. наук. 12.00.03. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2013. 42 с.
3. Горєцька Х.В., Фіцик С.О. Особливості зобов'язання як цивільно-правової категорії реципованої з римського приватного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 91–93. URL: [19.pdf lsey.org.ua](https://lsey.org.ua/pdf/19.pdf).
4. Жагорнікова Т.О. Поняття зобов'язання і грошового зобов'язання в цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2013. Випуск 23. Частина I. Том 1. С. 201–206.
5. Завальна Ж.В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 147–150.
6. Ківалова Т.С. Поняття та система зобов'язань у цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 22–27.
7. Малигіна К. Аналіз зобов'язання за ЦК України. URL: yur-gazeta.com.
8. Мица Ю. 20-ти річчя ЦК: до питання про еволюцію вітчизняного зобов'язального права. URL: yur-gazeta.com.
9. Панченко С.В. Принципи здійснення цивільних прав у динаміці договірної зобов'язання. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/10/34.pdf>.
10. Пленюк М.Д. Про деякі напрямки удосконалення загальних положень про зобов'язання у Цивільному кодексі України. *Право*. 2016. № 1(13). С. 169–175.
11. Ромась М. Поняття та ознаки цивільних зобов'язань за участю держави Україна. *Підприємництво, господарство і право*. 2020, № 1. С. 21–26.
12. Саксонов В.Б. Поняття зобов'язання цивільно-правового характеру та його співвідношення з іншими категоріями в юридичній доктрині та законодавстві України. *Науковий вісник ДДУВС*. 2021. Спеціальний випуск № 2. С. 696–701.
13. Сібільов М. Договірне зобов'язання та його виконання. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2/3. С. 414–424.
14. Слома В.М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. *Юридичний вісник*. 2016. № 1 (38). С. 123–128.
15. Федосєєв П. Поняття та сутність зобов'язань у сфері оновлення цивільного законодавства України. *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 71–77.
16. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: ligazakon.net.
17. Яновицька Г.Б., Кучер В.О. та ін. Цивільне право України: підручник: в 2 т. Т. 2 / кол. авторів; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 428 с.